

Dorota Dziewońska-Kiss

(Węgry, Budapeszt)

JĘZYKOWY OBRAZ CZTERECH ŻYWIOŁÓW W POLSKIEJ I WĘGERSKIEJ FRAZEOLOGII

Abstract: The aim of present article is the reconstruction of the linguistic image of fire, water, air and earth fixed in Polish and Hungarian phraseology and colloquial language. By analysing these concepts it is possible to identify e.g. according to what spoken criteria individual speakers conceptualize, categorize and evaluate the world.

Keywords: linguistic image of the world, phraseology, conceptualization, evaluation

Człowiek obserwując otaczający go świat (zjawiska przyrody, świat roślinny i zwierzęcy, samego siebie, swoje zachowanie) kategoryzuje go, konceptualizuje i wartościuje. Swoje refleksje rejestruje w języku w postaci związków frazeologicznych, przysłów, metafor, sentencji, maksym* itp. tworząc tym samym obraz świata właściwy kulturze, w której przyszedł na świat, w której dorastał, w której nadal żyje, z której czerpie utarte wzorce i głęboko zakotwiczone informacje dotyczące obyczajów, tradycji, systemu wartości itp.

Celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja obrazu czterech żywiołów – ognia, wody, ziemi i powietrza – zarejestrowanego w polskiej i węgierskiej frazeologii oraz mowie potocznej. W pracy przyjmujemy za Bańcerowskim, że językowy obraz świata jest podmiotową interpretacją rzeczywistości obiektywnej, jest jej metaobrazem. „Językowy obraz świata jest niczym innym, jak obrazem istniejącej rzeczywistości obiektywnej postrzeganej przez użytkowników języka, posiadających podobne doświadczenia i wyznających podobne wartości. Językowy obraz świata możemy także interpretować jako rodzaj wiedzy o rzeczywistości, będący zarazem jej nośnikiem. Jest to nic innego, jak mentalna mapa informacyjna człowieka, jego wewnętrzny obraz świata, który jest integralną częścią języka i ponieważ obraz ten może istnieć tylko w języku, jest w nim więc zakodowany i utrwalaony w postaci alinearnej struktury kognitywnej. Nie jest to naukowy obraz świata, lecz jego naiwny, codzienny, subiektywny obraz” (Bańcerowski 2008: 140).

Myślenie ludzkie jest metaforyczne. „Nasycenie języka metaforami i metonimiami wynika z tego, że dzięki nim człowiek – za pośrednictwem

* Ze względu na ograniczenia dotyczące objętości artykułu w pracy wykorzystano tylko część zebranego materiału. Przykłady i ich znaczenia zaczerpnięto ze słowników frazeologicznych i zbiorów przysłów wykazanych w bibliografii.

doświadczeń zmysłowych – może zrozumieć, a następnie nazwać te sfery rzeczywistości, które są niedostępne ludzkim zmysłom” (Waszakowa 2009:53).

Opisując znaczenie interesujących nas pojęć bierzemy pod uwagę asocjacje jakie one wywołują u nosicieli języka oraz ich cechy konotacyjne (por. Waszakowa 2009: 57). Znaczenie nie zostaje zatem ograniczone do haseł słownikowych, zostaje wzbogacone o różne aspekty, o różne modele konceptualizacji. W takim ujęciu interpretacja na pozór uniwersalnych zjawisk czy pojęć może się różnić w odmiennych językach i zależeć będzie od ich potocznych obrazów.

Omawiane przez nas zjawiska z jednej strony kojarzone są z siłą niszczącą, z drugiej zaś z życiodajną. Ogień niszczy i oczyszcza, daje światło i ciepło, woda jest źródłem życia, oczyszcza, jest w ciągłym ruchu, także niszczy. Ziemia symbolizuje płodność, ostoję za życia i po śmierci, powietrze to wolność, nieskończoność, a jego brak to śmierć. Każde z nich sieje zniszczenie, spustoszenie, a tym samym umożliwia zaprowadzenie nowego porządku, łączy w sobie dobro i zło, chaos i porządek (por. Mazurek 2007).

Ogień przede wszystkim kojarzy się ze **światłem, blaskiem i ciepłem** co znajduje swoje potwierdzenie w takich przykładach jak: *Blask, żar ognia; Ogień złota, klejnotów, kamieni* ‘blask, połysk’, *Gorzeć ogniem (o słońcu)* ‘świecić jaskrawym blaskiem’, *Ogień błyska, migocze (migoce), rzuca blask, iskrzy, świeci; Ciepło ogniska domowego* itp.

Wartościowanie **pozytywne** ognia wynikające z cech ‘daje światło i ciepło’ motywuje kolejne użycia tego pojęcia: *Ognisko domowe* ‘dające ciepło, spokój i bezpieczeństwo’, *Oczy pełne ognia* to oczy pełne blasku, miłości, *Ogień miłości, wiary* ‘silne uczucie’, *Iskrzyć się ogniem* ‘u kogoś widać energię, zapal, namietność, temperament’, *Közel ül/van a tűzhoz* [Siedzi/jest blisko ognia] ‘ktoś ma dobre kontakty, możliwości’, *Aki közelebb ül a tűzhöz, jobban melegszik* [Kto siedzi bliżej ognia, ten się lepiej ogrzeje] ‘ktoś czerpie korzyści ze znajomości osób uprzywilejowanych’ itp.

Ogień wywołuje **strach**, co aktywizuje takie połączenia jak: *Lękać się jak ognia; Obawiać się jak ognia, gorzej ognia; Strzec się, wystrzegać się, unikać czego, stronić, uciekać od czego jak od ognia; Bać się czegoś/kogoś jak ognia* = *Fél valamitől/valakitől, mint a tűztől* ‘bać się, lękać się bardzo, wystrzegać się czegoś’.

Obserwacje ognia i jego **zmieniającej się mocy** – *Ogień bije, bucha, uderza, dopala się, gaśnie, tli się, zamiera, toczy się, zrywa się, cichnie, słabnie, góruje, przenosi* – pozwoliły na ujmowanie go jako siły o różnej intensywności w różnym czasie – *Ogień pali, grzeje, parzy, piecze*.

W potocznym obrazie świata leksem ogień przejawia się w kontekstach nawiązujących na przykład do **uczuć człowieka**: *Słomiany ogień* ‘o krótkotrwałych i szybko przemijających uczuciach’, *Ogniste spojrzenie* ‘namietne’, *Kialszik vminek a tüze* [Zgasł ogień czegoś] ‘stracić uczucia’, do

jego **stanu psychicznego i emocjonalnego**: *Ogień bije, bucha, uderza, występuje na kogoś, komuś na twarz* ‘ktoś dostaje wypieków, rumieńców, kolorów; rumieni się, staje w pasach’, *Gorzeć, pałać, płonąć ogniem, świętym ogniem* ‘o kimś: doznawać silnych przeżyć, rwać się do czegoś; ujawniać rumieńcem silne przeżycia, zapalać’, do **cech charakteru**: *Ognisty temperament; Ogniste usposobienie* ‘żywe, namiętne’, *Ktoś z siarki i ognia; Istny ogień* ‘ktoś bardzo żywy, energiczny, gwałtowny, porywczy, niepohamowany, mający bujny temperament’, *Ogień młodzieńczy* lub *Ogień młodości* ‘zapalać, gorący temperament’ lub jego **zachowania czy stanu fizycznego**: *Coś piecze, pali kogoś* (żywym) *ogniem, jak ogień* ‘ktoś cierpi z powodu przejmującego, piekącego, przeszywającego bólu’, *Z ogniem robić coś* ‘robić coś zapalem, z pasją, z energią, z werwą’, *Twarz w ogniu; Stanąć w ogniu; Olyan, mint a tűz* [Taki jak ogień] ‘twarz w rumieńcach’, *Olyan lett, mint a tűzláng* [Zrobił się taki jak ogień] ‘zarumienić się gwałtownie’, *Kialszik a tűz vkiben* [W kimś zgasł ogień] ‘stracić chęć do czegoś, stracić zapalać do czegoś’, *Veri a tűzet* [Bije ogień] ‘kłóci się’ itp.

Utrwalony w wyobraźni stereotypowy obraz ognia i jego siły odzwierciedlają również połączenia typu: *Ogień dyskusji, polemiki, sporu* itp. charakteryzujące nasilenie bardzo ożywionej, namiętnej lub burzliwej dyskusji oraz *Ogień krzyżowy* = *Két tűz közé* ‘być atakowanym z dwóch stron, być zarzucanym pytaniami’, *Rozniecać ogień* = *Kiveri a tűzet* ‘robić awanturę’ itp.

Niektóre metaforyczne wyrażenia wskazują na powagę niebezpieczeństw i zagrożenie życia jakie niesie ze sobą ogień: *Pójść, rzucić się, skoczyć dla kogo, za kogo, za kim, na czyjś rozkaz, skinienie w ogień; Tűzbe is elmegy* [Nawet w ogień wejdzie] ‘być gotowym dla kogoś na wszystko; być gotowym oddać życie za kogoś; uczynić, poświęcić wszystko dla kogoś’ itp.

Połączenie ognia z różnymi substancjami wywołuje różne reakcje. Reakcje te porównane i przeniesione na płaszczyznę emocji i zachowań ludzkich stały się źródłem takich frazeologizmów jak: *Trudna zgoda z ogniem woda; Nie dolewaj oliwy do ognia* = *Nem jó a tűzre olajat önteni* ‘niebezpieczne działanie, sytuacja może ulec pogorszeniu; Dolewać oliwy do ognia = *Olajat önt a tűzre* ‘zaostrenie sytuacji’, *A tűzet olajjal oltani* [Gasić ogień oliwą] ‘daremne starania, niecierpliwością i złością nie można zawrzeć pokoju’ itp.

W niektórych przypadkach ogień postrzegany jest jako **ISTOTA** będąca w ciągłym ruchu: *Ogień tańczy, obejmuje coś, ogarnia, pnie się, szaleje*. Można się z nią bawić: *Igrać z ogniem* = *Játszik a tűzzel* ‘zachowywać się nieostrożnie, nierozważnie’ lub paść jej ofiarą: *Paść ofiarą ognia* itp.

Część przykładów wskazuje na animizację tego pojęcia. Ogień traktowany jest jak **ZWIERZĘ**: *Ogień pożera, trawi kogoś albo czyjeś wnętrze* ‘ktoś doznaje silnego bólu fizycznego; ktoś przeżywa gwałtowne uczucia’, *Grzywa ognia* ‘słaby, wątpliwy’.

W języku węgierskim ogień nazywany jest **CZERWONYM KOGUTEM**: *Vkinek a házára küldi a vörös kakast* [Wysłać do czyjegoś domu czerwonego

koguta], *Vörös kakast röpit vkinek házára* [Czerwonego koguta rzucić na czyjś dom] ‘podpalić dom’, *Leszáll a vörös kakas vhova* [Czerowny kogut gdzieś osiadł] ‘coś się zapaliło’.

Ogień charakteryzuje **szybkie rozprzestrzenianie się**. Konotuje więc cechę ‘działa bardzo szybko’: *Upiec dwie pieczenie przy jednym ogniu* ‘załatwić dwie sprawy za jednym zamachem, posunięciem’, *Prędko jak ogień*; *Wpaść jak po ogień* ‘wpaść, przyjść gdzieś na chwilę, odejść skądś szybko, spieszyć się’, *Coś szerzy się jak ogień* = *Terjed, mint a tűz* ‘gwałtownie, bardzo szybko’, *Olyan vkinek az esze, mint a tűz* [Ma rozum jak ogień], *Valóságos tűz vkinek az esze* [Ma rozum jak prawdziwy ogień] ‘ktoś bardzo szybko myśli, szybko podejmuje decyzje’, *Úgy dolgozik, mint a tűz* [Pracuje jak ogień] ‘bardzo szybko’ itp.

Ogień wydaje różne **dźwięki**: *halasuje, szumi, dudni, strzela, trzaska* = *pattog, treszczy* = *ropog* itp. Niekiedy przyjmuje **cechy wody**: *Ogień leje się*; *Fala ognia*; *Strumień ognia* itp.

Woda konotuje **życie, zdrowie, młodość**: *Chleb i woda, nie ma głoda*; *Chcesz być zdrowy, młody, nie stroń nigdy od wody*; *Woda hartuje*; *Wodę pij, wodą się myj a będziesz zdrow*; *Woda czyści żołądek a wódka kieszeń*; *Woda żywym, wino zmarłym*; *Woda żywi, woda broni*; *Niezbędny jak woda* ‘niezastąpiony, potrzebny’, *A víz a legjobb ital* [Woda najlepszym napojem] ‘lepiej pić wodę niż alkohol’.

Charakterystyczną cechą wody jest jej **ciągły ruch**. Ruch wprowadza zmiany, nie daje pewności, stąd takie metaforyczne użycia jak: *Patykiem na wodzie pisane* ‘coś niepewnego’, *Jak woda nie trzyma się gór, tak zemsta nie trzyma się dobrego serca*. Istotny jest także **kierunek** tego ruchu: *Płynąć z wodą* ‘postępować tak jak wszyscy’, *Coś jest wodą na czyjś młyn* – ‘coś jest po czyjejś myśli; coś ułatwia komuś realizację danego przedsięwzięcia’, *Iść, płynąć przeciw wodzie* = *Víz ellen úszik* ‘postępować wbrew przyjętym obyczajom i tendencjom, sprzeciwiać się’, *Ciągnąć wodę na swój młyn* = *Saját malmára hajtja a vizet* ‘wykorzystywać okoliczności’, *A víz is örömebb jár a szokott úton* [Woda też chętniej płynie tą samą drogą] ‘najbezpieczniejsze jest to, co sprawdzone’, *A víz is oda siet, ahol sok van* [Woda tam się spieszy, gdzie jest jej dużo] ‘szczęście bogatym sprzyja’ itp.

Niekiedy woda tylko pozornie może być spokojna. W potocznej interpretacji woda oceniania jest jako **siła**, której natężenia i skutków przewidzieć nie można: *Jeśli woda spokojna, nie sądz, że nie ma w niej krokodyli*; *Cicha woda* ‘o kimś tylko na pozór spokojnym’, *Woda wielką górę obali, gdy często i wolno podmywa*; *Na wodzie jak na wojnie*; *Cicha woda brzegi rwie* = *Lassú víz partot mos*; *Veszteg álló viznek, hallgató embernek nem kell hinni* [Cichej wodzie, cichemu człowiekowi nie należy wierzyć] itp.

Woda tak jak i ogień często nacechowana jest **pejoratywnie**. Ujemne cechy wody zarejestrowane zostały we frazeologii odzwierciedlającej **bezsensowne, daremne, bezmyślne, bezcelowe, bezprzedmiotowe czynności człowieka**:

*Wodę grabiła, piasek wiązała, po tej robocie trzy dni leżała; Wodę czerpie przetakiem, kto bez ksiąg chce być żakiem; Wodę czerpać sitem (przetakiem); Wodę warzyć, woda będzie; Patrzeć, gapić się jak kozioł na wodę; Lać wodę do dziurawego naczynia; Daleka woda ognia nie gasi; Wodę lać do morza (studni, krynicy); Vízet hord a Dunába [Wodę nosi do Dunaju], Erdőre tókét, tengerbe vízet [Do lasu dynię, do morza wodę] lub jego **świadome działanie**: Robić komuś wodę z mózgu 'manipulować zbiorową świadomością, fałszywie przedstawiać obraz rzeczywistości, ogłupiać', Coś jest kroplą wody na rozpalony kamień 'coś natychmiast znika, coś nie ma znaczenia', Spływa jak woda po kaczce, po gęsi; Lepereg vkiřöl vmi, mint kutyáról a víz [Spływa jak woda po psie] 'niczym się nie przejmuję', Bort iszik és vízet prédikál [Wino pije a wodę predykuje] 'innym doradza, a sam źle postępuje', Nem sok vízet zavar [Nie wiele wody maci] 'nie wyróżnia się, nie wtrąca się', A víz mindent levisz, csak a búnt nem [Woda wszystko zabierze tylko grzechu nie] 'nie można zapomnieć o popełnionym błędzie' itp.*

Pozytywne wartościowanie wody widoczne jest w następujących przykładach: *Wtedy się wodę szamuje kiedy jej w studni zabraknie; Kto wpada do wody nie boi się deszczu; Po dobrej strawie dobra i woda w stawie; Wyphywać (wyphynąć) na szerokie wody* 'zyskać rozgłos, zrobić karierę', *A víztől is jó kedve van* [Od wody też ma dobry nastrój] 'bez powodu ma dobry humor' itp.

Woda to także **głębia**, w której odnaleźć kogoś lub coś nie jest łatwo: *Rzucić się na głęboką wodę* 'porwać się na coś wielkiego, wręcz niosiągalnego', *Utopić końce w wodzie* 'zatrzeć ślady', *Coś wpadło w wodę* 'coś nie odniosło żadnego skutku, poszło na marne', *Rzucić (wrzucić) kogoś na głęboką wodę* = *Bedobták a mélyvízbe* 'postawić kogoś przed trudnym zadaniem, pozostawić kogoś własnym siłom', *Przepaść jak kamień w wodę* = *Elvesztett mint kő a vízben* 'zniknąć bez śladu', *Lenyom a víz alá vkit* [Wcisnąć kogoś pod wodę] 'postawić kogoś w trudnej sytuacji', *Vízbe esik* [Wpaść do wody] 'niepowodzenie', *Vízre tesz* [Włożyć do wody] 'wykluczyć kogoś z czegoś', *Vízre visz* [Wprowadzić do wody] 'oszukać kogoś', *Vízben hagy* [Zostawić w wodzie] 'zostawić kogoś samemu sobie, zostawić na łaskę losu', *Bújj(en), menj(en) a víz alá (száradni)!* [Schowaj się po wodę!] 'zniknij, nie rozpowiadaj takich rzeczy', *Mélyvízbe vetetted a hálódát* [Stawiać na głęboką wodę] 'zaczynając coś poważnego należy być świadomym skutków' itp.

W języku węgierskim wyrażenie *Kint van a vízből* [Wyszedł z wody] informuje o wyjściu z kłopotów, o rozwiązywaniu problemów. W języku polskim zarejestrowane zostało to w związku *Wyphynąć na czystą wodę* 'wyjść z kłopotów, pokonać trudności'.

Czystość, jako kolejna cecha konotacyjna wody, realizuje się w takich wyrażeniach jak: *Woda czysta jak kryształ; Coś czystej wody* 'pierwszej jakości, prawdziwy, autentyczny', *W mętnej wodzie nikt się nie przejrzy; Tiszta vízet önt a pohárba* [Nalać czystej wody do szklanki] 'wyjaśnić sytuację,

szczerze mówić', *A tiszta vízet is megszűri, hogy zsirt találjon benne* [Czystą wodę też przecedzi, żeby znaleźć w niej tłuszcz] 'o skąpym człowieku' itp.

Stan czystości wody może jednak ulec zmianie. Obraz mętnej wody motywuje na przykład takie zwroty jak: *Tonący z reguły mąci wodę; Mącić wodę = Felkavarja a vizet* 'wprowadzać zamieszanie', *W mętnej wodzie ryby łowić = Zavaros vízben halászik* 'osiągać zyski z nieucziwej działalności', *Zavaros vízben jó halászni* [W mętnej wodzie lepiej łowić ryby] 'w nieładzie łatwiej jest się wykazać'. W większości przypadków mętna woda ma wydźwięk negatywny.

Observacje wody, a właściwie **ilości** (dużo/mало) jej **przepływu** w czasie (krótko/długo) znajdują swoje odzwierciedlenie w takich użyciach jak: *Dużo wody już upłynęło; Dużo wody jeszcze upłynie, nim się to stanie (nastąpi)* 'minęło/minie wiele czasu', *Nie wraca się nazad upłyniona woda* 'co się stało to się nie odstanie', *Coś idzie jak woda* 'bardzo szybko się sprzedaje', *Pieniądze płyną/ida jak woda* 'szybko i dużo', *Kropla w morzu = Csepp a tengerben* 'niewiele, bardzo mało', *Addig még sok víz lefolyik a Dunán* [Do tego czasu jeszcze dużo wody upłynie w Dunaju] 'musi minąć wiele czasu', *Olyan sok, mint a tenger vize* [Tak dużo ja wody w morzu] 'bardzo dużo' itp.

Ponieważ woda może mieć różną **temperaturę**, często pojawia się jako element frazeologizmu, za pomocą którego określany jest **stan psychiczny, fizyczny** lub **cecha charakteru** człowieka: *Jakby go zimną wodą oblał* 'przestraszył się, zląkł', *W gorącej wodzie kąpany* 'niecierpliwy', *Letnia woda* 'o kimś nie mającym wyrazu, obojętnym, bez temperamentu', *Langyos víz* [Letnia woda] 'głupiec' itp.

Z wodą związane są także metaforyczne użycia mówiące o **wadach** ludzi – *Lać wodę* 'mówić nie na temat, kłamać', *Hazudik, mint a vízfolyás* [Kłamię jak bieg/prąd wody] 'kłamać, wypowiadać się w sposób niekonkretny', *A víz is méreggő válik benne* [Woda się w nim też zamieni w truciznę] 'bardzo złośliwy człowiek' ich **wzajemnych stosunkach** – *Utopić kogoś w łyżce wody = Egy kanál vízben meg tudnám fojtani* 'rzyczyć komuś bardzo źle, nienawidzić kogoś', *Egy kanál vízben elvesztené, ha lehetne* [Gdyby to było możliwe, utopiłby w łyżce wody] 'złośliwy człowiek', **stopniu pokrewieństwa i podobieństwa** – *Dziesiąta woda po kisielu* 'bardzo dalekie pokrewieństwo', *Ktoś podobny do kogoś jak dwie krople wody* 'zupełnie taki sam, łudzaco podobny', *Jakie źródło, taka woda* 'jacy rodzice, takie dzieci', *Vér nem válik vízzé* [Krew nie przemieni się w wodę] 'nie można zatrzeć swojego pochodzenia', **o sposobie zachowania** – *Nabrać wody w usta* 'milczeć', *Kiveri a víz* [Oblany wodą] 'spocić się, przestraszyć się', *Felkapja a vizet* [Chwyci wodę] 'zdenerwować się', *Csorog, folyik a víz vkiről* [Z kogoś cieknie, leje się woda] 'poci się, walczy z problemami', *A víz se mossza le vkiről* [Nawet woda z niego nie zmyje] 'niepoprawne, wstydu warte zachowanie, którego nie da się zapomnieć' **o cechach charakteru** *Krew nie woda* 'duży temperament', *A sziklából is vizet facsar* [Ze skały też wycisnie wodę] 'oszczędny, skąpy',

Szomju ökörnek zavaros víz is jó [Spragnionemu wołu i mętna woda też jest dobra] 'należy się cieszyć z tego co się ma' itp.

Warto także wspomnieć o konceptualizacji **WODA TO ISTOTA ŻYWA** realizującej się w przykładach zaczerpniętych z języka polskiego: *Woda belkocze; Woda idzie; Iść z wodą, Woda szemrze, szepce* itp.

Powietrze jest niezbędne do życia: *Sześć rzeczy do pożytku i wygody upatrują: powietrza zdrowego, miejsca wysokiego, miasta bliskiego domu wygodnego sąsiada szczerego, przyjaciela słownego*.

Wywołuje asocjacje wolności, swobody, możliwości szybkiego przemieszczania się, chociaż dawniej kojarzone było z zarazą: *Morowe powietrze*.

Powietrze w przeciwieństwie do ognia, wody i ziemi jest niewidoczne/przezroczyste. „[...] jest wszędzie, choć jest nienamacalne – o wszechobecnym szczęściu: szczęście jak powietrze: nie chwycisz, a jest wszystkim i we wszystkim” (Wysoczański 2006: 96). Cechy te uaktualniają się w takich wyrażeniach jak: *Być dla kogoś powietrzem; Traktować kogoś jak powietrze = Levegőnek néz valakit*, których interpretacja może być różna. Z jednej strony mamy do czynienia z konotacją 'potrzebne do życia' = 'ktoś jest dla kogoś bardzo ważny, ktoś bez kogoś nie może żyć', z drugiej zaś 'niewidoczne' i 'nie warte uwagi' = 'nie przejmować się kimś, nie traktować kogoś poważnie, lekceważyć kogoś' (por. Dobrzyńska 1994: 85-87). Ujemną konotację powietrza rejestrują także wyrażenia *Wisi w powietrzu = A levegőben lóg* 'coś niepewnego, coś niebezpiecznego, coś zaraz nastąpi', *A levegőbe beszél* [Mówić do powietrza] 'mówić na próżno'.

Większość frazeologizmów uwzględnia zatem naturalne cechy powietrza (nieuchwytnie, niewidoczne, bezbarwne, dostępne). Dokumentują to takie zwroty jak: *Rozpłynąć się w powietrzu* 'zniknąć bez śladu', *Na powietrzu coś pokazać* 'fantazjować, zmyślać', *Powietrze, woda, bór i panna wolne każedemu; Budować palace, zamki na powietrzu = Levegőre épít* [Budować na powietrzu] 'snuć nierealne projekty', *A levegőből él* [Żyje z powietrza] 'nie widać, żeby miał dochody, nie wiadomo z czego żyje'.

Potoczne wyobrażenie powietrza akcentuje jego **czystość i potrzebę**: *Nie zatruwaj powietrza! = Ne rontsd itt a levegőt!*, *Zatruwa powietrze = Rontja a levegőt* 'ktoś jest zbędny, powinien wyjść', *Tiszta a levegő* [czyste powietrze] 'nie ma w pobliżu nikogo, kto by przeszkadzał lub sprawiał problemy', *Levegőhöz jut* [Złapać powietrza] 'czyjaś sytuacja materialna poprawiła się' itp.

W języku węgierskim znaleźliśmy także wyrażenie z komponentem powietrze, które charakteryzuje człowieka **chciwego, zachłannego**: *Még a levegőt is érbe adná* [Nawet powietrze ma do wynajęcia] 'o kimś zachłannym', *Elszívja előle a levegőt is* [Wysysa przed nim powietrze] 'pasożytować, wykorzystywać kogoś' itp.

Dominującą konceptualizacją ziemi jest **ZIEMIA TO MATKA**, która *rodzi, płodzi, karmi*. Ziemia symbolizuje zatem płodność, istnienie, życie, świętość. Cechy te realizują się w takich użyciach jak: *Ziemia rodzi; Macierzysta ziemia; Ziemia wszystkich pospolita matka; Nie rodzi ziemia nie wzięwszy nasienia; Co się z ziemi rodzi, do ziemi wchodzi; Ziemia karmicielka; Ziemia żywicielka; Matka ziemia = Anyaföld; Syn ziemi = Föld fia; Łono ziemi = Föld méhe* itp. Kilka frazeologizmów uwypukla profil **ZIEMIA TO KOBIETA**, która jeszcze nie rodziła: *Dziewicza ziemia = Szűz föld* lub nie jest w stanie rodzić: *Niepłodna/bezpłodna ziemia = Meddő föld*.

Ważnym profilem w obrazie ziemi jest profil **ZIEMIA TO WŁASNOŚĆ OJCÓW/PRZODKÓW**. Potwierdzają to takie wyrażenia jak *Ziemia ojczysta; Ojczyzna, Ojcowizna; Ziemia ojców = Apai föld; Ziemia pradziadów = Ósatyáink földje* itp.

W polu semantycznym ziemia mieści się profil **ZIEMIA TO RODZINA/DOM RODZINNY**: *Rodzinna ziemia = Szülőföld; Óshaza* [Dom przodków] itp.

Użytkownicy języka obserwując ziemię przypisują jej cechy **ISTOTY ŻYWEJ**: *Szczęśliwy gospodarz, którego się ziemia słucha; Ziemia budzi się ze snu* 'przyroda ożywia się o świecie', *Ziemia jęczy, stęka, grzebie, pochłania, pożera, dygoce, drży; A föld alszik, dobog, dübörög, elnyel, forog, hall, imbolyog, lát, lélegzik, megmozdul* [Ziemia śpi, bije, dudni, połyka, kręci się, słyszy, chwieje się, widzi, oddycha, porusza się] itp., *A föld is öregszik* [Ziemia też się starzeje], *A föld gyomrában, méhében, belsejében* [W żołądku, macicy, wewnątrz ziemi], *A föld szíve dobban* [Serce ziemi bije], *A föld hátán* [Na plecach ziemi], *A föld ritkán lát havat* [Ziemia rzadko widzi śnieg] itp. (por. Bańcerowski 2008: 240).

ZIEMIA TO MIEJSCE, którego się **pragnie**: *Ziemia obiecana* 'miejsce pożądane', które nie tylko gwarantuje **bezpieczeństwo**: *Trzymać się ziemi; Eltart a föld, csak legyen mit ennünk* [Ziemia nas utrzyma, tylko żeby było co jeść] 'nadzieja, że nie umrzemy z głodu', ale zapewnia **realistyczny ogląd świata**: *Stać obiemá nogami na ziemi* 'być realistą', *Sprowadzić kogoś na ziemię* 'pokazać rzeczywistość, przywołać do porządku', *Zejsć na ziemię* 'zacząć realnie myśleć', *Nie z tej ziemi* 'jak nie z tego świata', *Spaść na ziemię* 'wrócić do rzeczywistości', *uciekać od ziemi* 'myśleć o sprawach nierealnych, uciekać od rzeczywistości' *Chodzić, stąpać po ziemi = Földön jár* 'być realistą, być pewnym siebie' itp.

Zachwianie obrazu ziemi jako miejsca stabilnego i bezpiecznego wywołuje asocjacje związane z problemami, kłopotami: *Ziemia/grunt się pali komuś pod nogami = Ég a föld a talpa alatt; Ziemia/grunt usuwa się pod nogami = Kicsúszik a talaj a lába alól* 'być w kłopotach', *Zmieść z powierzchni ziemi = Eltűnik a föld színéről* 'zniknąć, zlikwidować' itp.

W języku węgierskim dużą uwagę zwraca się na uprawę i jakość ziemi. Plony daje tylko ta ziemia, o którą się dba, którą się uprawia: *Amely földet nem*

szántanak, azon gazt aratnak [Z ziemi, której się nie uprawia, zbiera się chwasty] ‘gdzie się nie pracuje tam nie ma wyników’, *Szántatlan földön gaz terem* [Na nieuprawianej ziemi rosną chwasty], *Sok trágyát kíván a sovány föld* [Kwaśna ziemia potrzebuje wiele nawozu], *Nyugodt föld jobban termi a búzát* [Na spokojnej ziemi lepiej rośnie pszenica], *Hantos földben terem a jó búza* [W oranej ziemi rośnie dobra pszenica] itp.

Na obraz ziemi – miejsca bytu człowieka – składa się także interpretacja tego co znajduje się pod jej powierzchnią, czyli obszarów niewidocznych, trudno osiągalnych: *Pojawiać się/wyrastać/wyskoczyć jak spod ziemi* ‘nagle, nieoczekiwanie’, *Zapaść się pod ziemię* ‘zniknąć’, *Choćby pod ziemią wynajdzie* = *A föld alól is előkeríti* ‘znajdzie za wszelką cenę’ itp.

Podziemie to również miejsce spoczynku po śmierci: *Gryźć/gryzie ziemię* ‘umrzeć; nie mieć co jeść’, *Spoczywać w ziemi*; *Gnić w ziemi*; *Wrócić do matki ziemi*; *Oddać kogoś ziemi*; *Niech mu ziemia lekką będzie* = *Legyen könnyű neki a föld*; *Földbe megy* [Idzie do ziemi] itp. ‘umrzeć; być pochowanym’.

Pozytywne wartościownie ziemi często związane jest z oceną **charakteru i zachowania** człowieka: *Niegodzien stąpać po tej ziemi* ‘o kimś podłym, bardzo złym’, *Jego więcej pod ziemią niż na ziemi* ‘o człowieku skrytym, fałszywym’, *Na pszennej ziemi tak się nie urodzi, jak w głupich głowach*; *A föld sir alatta* [Ziemia pod nim płacze] ‘ktoś leniwy’ *Alszik, mint a fekete föld* [Śpi jak czarna ziemia] ‘głęboko śpi’, *Annyit szenvedett, mint a fekete föld* [Cierpiał tyle co czarna ziemia] ‘bardzo dużo cierpiał’ itp.

Negatywne nacechowanie ziemi głównie widoczne jest w języku węgierskim, co potwierdzają następujące przykłady: *Rest, mint a föld* [Leniwy jak ziemia] ‘bardzo leniwy’, *Részeg, mint a föld* [Pijany jak ziemia] ‘bardzo pijany’, *Leissza magát v. leszid, lehord, leszól vkit v. vmit a sárga földig* [Upił się lub rozniósł, zwymyślał kogoś do żółtej ziemi], *Olyan buta/ostoba mint a föld* [Głupi jak ziemia] ‘bardzo głupi’, *Úgy elfelejtette, mint a föld* [Zapomniał tak jak ziemia] ‘zupełnie zapomniał o kimś/czymś’, *Szija már a föld* [Już go ziemia wsysa] ‘ktoś umiera’, *Olyan süket, mint a föld* [Głuchy jak ziemia] ‘bardzo głuchy’, *Olyan szótlan, mint a föld* [Taki małowówny jak ziemia] ‘nic nie mówi, milczy’, *Elfogja a föld hidegje* [Złapało go zimno ziemi] ‘ktoś bardzo się boi’, *Hideg, mint a föld* [Zimny jak ziemia] ‘człowiek okrutny, bez serca’ *Przyziemny* = *Földhözragadt* ‘dotyczący codziennych spraw, banalny, zwykły’ itp. Przykłady te, podobnie jak przykłady w wartościowaniu pozytywnym, wskazują na ocenę postępowania człowieka i na jego cechy charakteru.

Świadomość niebezpieczeństw jakie niosą ze sobą żywioły potęguje ważność jakiegoś działania lub czynu i motywuje takie metaforyczne użycia jak: *Ogień i woda największa trwoga*; *Wyciągać, wyjmować kasztany z ognia* ‘narażać się na niebezpieczeństwo dla czyjegoś zysku, korzyści’, *Wyciągać, wyjmować kasztany z ognia cudzymi rękami* ‘posługiwać się kimś dla własnej korzyści, nie chcąc się narażać na trud, niebezpieczeństwo’, *Iść, pójść*,

wskoczyć za kimś, za kogoś w ogień i wodę; *Tűzbe megy érte* [Iść za kimś w ogień], *Tűzbe teszi valakiért a kezét* [Dla kogoś rękę włoży w ogień] 'być w stanie zrobić wszystko dla kogoś; bezgranicznie ufać komuś', *Elöl tűz, hátul víz* [Z przodu ogień, z tyłu woda] 'z każdej strony zagraża niebezpieczeństwo', *Tűz, víz – vigyázz!* [Ogień, woda – uważaj!] 'należy zrobić wszystko, żeby strzec się od wody i ognia' itp.

Wszystkie żywioły postrzegane są jako zjawiska pochłaniające kogoś lub coś bez śladu, bez możliwości odzyskania: *Jak w ogień rzucił; Jak kamień w wodę; Zapaść się pod ziemię; Rozpłynął się w powietrzu* 'zniknął, przepadł', *Niech mnie ziemia pochłonie; Jakby go ziemia pochłonęła* = *Mintha a föld nyelte volna el; Ziemia pochłonęła* = *Elnyelte a föld; Zrównać (kogoś) z ziemią* = *Valakit a földre döngöl* 'poniżyć, pokonać, unicestwić' itp.

W potocznym obrazie świata z żywiołami wiążą się różne maksymy/przepowiednie: *Kto chodzi po ziemi, nie upadnie* 'kto racjonalnie myśli temu nie grozi niebezpieczeństwo', *Kto garścią ziemię nosi, góry się doczeka; Kto ma ziemię ma kłopoty; Az a föld jó, amelyik hallja a kakasszót* [Tylko ta ziemia jest dobra, która słyszy pianie koguta] 'ta ziemia dobra, która jest blisko domu', *Nie igraj z ogniem; Nie graj z ogniem bo popuścisz wodą; Nie dotykaj ognia, tedy się nie sparzysz; Ogień na dachu* 'będzie kłótnia', *Aki a tűzhoz közel jár, megégeti magát* [Kto chodzi blisko ognia, sparzy się] 'nie warto zbliżać się do władzy i osób wpływowych', *Ne fűjj a tűzbe, mert szemedbe ugrik a szikra* [Nie dmuchaj w ogień, bo wpadnie ci do oka iskra], *Nie można wejść dwa razy do tej samej wody; Kto mieszka blisko wody, przygotuj się na szkody; Nie pluj w studnię bo się możesz z niej wody napić; Z suchej studni wody nie naczerpiesz; Könnyen folyik a víz lefelé* [Woda łatwiej płynie w dół] 'ostrzeżenie, łatwiej stracić dobrą pozycję niż ją zyskać', *Coś wisi w powietrzu* = *Lóg a levegőben; Coś czuje się w powietrzu* = *Valami van a levegőben* 'coś grozi, coś za chwilę nastąpi', *Puskaporos a levegő* [Powietrze pełne prochu] 'czuć napięcie'.

Ogień i woda to dwa przeciwstawne zjawiska. Porównując kogoś lub coś do ognia i wody, np: *Jak ogień i woda; To ogień z wodą; Trudna zgoda z ogniem woda* akcentujemy ich niezgodność, przeciwstawność. Do antynomii żywiołów nawiązują również wyrażenia typu: *Ziemia i morze w wiecznym są sporze; Na ziemi się rodziwszy nie szukaj morza* itp.

Cechą charakterystyczną omawianych pojęć jest ich barwa. Każde z nich (z wyjątkiem powietrza) ma swój kolor. Ziemia w potocznej charakterystyce ma najczęściej kolor czarny: *Na czarnej ziemi chleb się rodzi; Czarny jak święta ziemia; Czarny jak ziemia* = *Olyan fekete, mint a föld; Fekete földben terem a jó búza* [Na czarnej ziemi rośnie dobra pszenica], *Olyan piszkos, mint a föld* [brudny jak ziemia] 'bardzo brudny', czerwony (wraz z odcieniami): *Gdy piekło się żeni, ziemia się czerwieni; vörös föld* [czerwona ziemia], żółty: *żółta ziemia, żółty piach; Leisza magát a sárga földig* [Upił się do żółtej ziemi] 'jest pijany do nieprzytomności', *Nem segít már rajta, csak a sárga föld* [Nic mu już

nie pomoże, tylko żółta ziemia], *Szija már a sárga föld* [Wsysa go żółta ziemia] ‘jest bliski śmierci’, złoty, brązowy (por. Połubińska-Gałęcka 2000: 9, Bańcerowski 2008: 241) lub w języku węgierskim biały: *Féher földre sz...k a kutya* [Na białą ziemię s...a pies] (por. tamże 2008: 241). Ogień to przede wszystkim kolor czerwony: *Czerwony jak ogień* oraz szkarłatny, purpurowy, żółty, złoty *Złote języki ognia* lub niebieski *Ogień niebieski* ‘błyskawica, piorun’. Barwa błękitna, zielona, żółta charakterystyczna jest dla określeń koloru wody, przy czym błękitna ma wydźwięk pozytywny, żółta negatywny (por. Waszakowa 2003: 113).

Analizując powyższe pojęcia należy także nadmienić, że w obu badanych przez nas językach, mieszczą się one w ramach **KATEGORII SAKRALNEJ**. Wyjątek stanowi pojęcie **powietrze**. Pozostałe leksemy są komponentami takich połączeń jak: *Święty ogień*; *Ogień ofiarny*; *Ogień wieczny*; *Ogień piekielny*; *Ogień czyścowy*; *Kult ognia*; *Ognie świętojańskie, sobótkowe*; *Niech pochłonie ogień piekielny!* = *A pokol tűze eméssen el!*; *Woda święta ziemia*; *Nie skropisz tego święconą wodą* ‘nie błaha to rzecz, wielki grzech’, *Unikać czegoś jak diabeł święconej wody* ‘bardzo unikać’, *Bać się czegoś jak diabeł święconej wody* = *Fél tőle, mint ördög a szenteltvíztől* ‘bardzo się bać’, *Święta ziemia*; *Jak ziemia święta wszystko przyjmuje* ‘o kimś, kto przyjmuje wszelkie obelgi, szyderstwa’, *Nie bij świętej ziemi, bo cię nie przyjmie*; *Święta ziemia wszystko utrzyma*; *Nie wart, że go święta ziemia nosi* ‘nic nie wart’, *Piekło na ziemi* ‘kataklizm’, *Raj na ziemi* = *Földi paradicsom* itp.

Na uwagę zasługuje fakt, że we frazeologii węgierskiej **ogień, woda, ziemia** i **kobieta** to często nierozłączne pojęcia, np.: *Tűz, víz és asszony épen győzhetetlen* [Ogień, woda i kobieta w całości są niezwyciężone] ‘dopóki istnieją są niezwyciężone’, *Tűz, asszony és tenger miatt vész el sok ember* [Przez ogień, wodę i kobietę straty poniosło wiele ludzi], *Tűzön, vízen, asszonyon nehéz kifogni* [Trudno pokonać ogień, wodę i kobietę], *Tűznél, tengernél, asszonyi állatnál gonoszabb nem lehet* [Nie może być gorszy od ognia, wody i samicy] ‘bardzo zły’ *Tűz a vénasszony* [Ogień to stara kobieta] ‘wiele kłopotów sprawić może stara kobieta’, *A föld anya, a víz mostoha* [Ziemia jest matką, woda macochą] ‘ziemia dla człowieka jest bardzo pożyteczna, woda jako żywioł może przynieść szkody człowiekowi’, *Leghamisabb víz az asszonyok könnyhullatása* [Najbardziej fałszywa woda to łzy kobiety] ‘nie należy wierzyć łzom kobiety, kobiety często płaczą podstępnie’. W języku polskim fakt ten rejestruje przysłowie: *Woda, ogień i niewiasta nigdy nie powiedzą że basta*.

Dla obu analizowanych języków charakterystyczna jest konceptualizacja **OGIEŃ TO CZŁOWIEK**: *Złodziej kąty zostawi, a ogień wszystko zabierze*; *Ogień nigdy nie mówi dosyć*; *Ogień to straszny gość*; *Ogień i woda dobrzy służą, lecz źli gospodarze*; *Olyan eleven, mint a tűz* [Żywy jak ogień] ‘bardzo żwawy’, *Hazudik, mint a tűz* [Kłamie jak ogień] ‘kłamie bez mrugnięcia okiem’ itp.

Podsumowując należy również dodać, że pejoratywne wartościowanie ziemi najczęściej występuje w języku węgierskim. W języku polskim poza porównaniem *Brudny, czarny jak święta ziemia* i *Głupota jest jak woda, wszystko pomieści* nie odnotowaliśmy przykładów mających wydźwięk negatywny.

Z przytoczonych przykładów wynika, że obraz świata w nich zarejestrowany daleko wykracza poza definicje słownikowe, według których: „**ogień**” zjawisko wydzielania się ciepła i światła towarzyszące paleniu się ciał, postrzegane w postaci płomieni i żaru; **woda** - ciecz bezbarwna, bez zapachu i smaku; **powietrze** – mieszanina gazów (głównie azotu i tlenu) otaczająca grubą warstwą kulę ziemską; atmosfera zalegająca nad danym obszarem wód lub lądu; **ziemia** – trzecia z kolei planeta okołosłoneczna. O kształcie elipsoidy obrotowej, składająca się ze skorupy (litosfery), płaszcza i jądra; siedlisko życia organicznego; glob ziemski, kula ziemską” (SJPSz.).

Każde z omawianych w artykule zjawisk ma jednocześnie moc destruktywną i budującą, pozbawiającą życia i życiodajną. Doświadczenia oparte na ich obserwacji motywują wiele nacechowanych emocjonalnie metaforycznych zwrotów, które służą wyrażaniu przeżyć wewnętrznych, stanów psychicznych i uczuć. Pojęcia **ogień, woda, ziemia, powietrze** stanowią więc element wypowiedzi konstruowanych dla potrzeb obrazowania świata na różne sposoby, nadają wypowiedziom wyrazistości i atrakcyjności.

Literatura

- Bañcerowski, J. (2008) A föld nyelvi képe a magyar nyelvbén. // A világ nyelvi képe. A világ mint a valóság metaképe a nyelvbén és a nyelvhasználatban. Budapest, 237-246.
- Bañcerowski, J. (2013) Nazwy niektórych ciał niebieskich w przysłowiaach i związkach frazeologicznych języka polskiego i węgierskiego // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, (w druku)
- Bańko, M (ed.) (2005) Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami. Warszawa.
- Bárdosi V. (ed.) (2004) Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező szótára és fogalmiköri szótára. Budapest.
- Bartmiński, J. (2006) Językowe podstawy obrazu świata. Lublin.
- Dobrzyńska, T. (1994) Mówiąc przenośnie... studia o metaforze. Warszawa.
- Grzegorzczak R. – Waszakowa K. (2003) Studia z semantyki porównawczej. Część I i II. Warszawa.
- Krzyżanowski, J. (1972) Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich. Warszawa.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1988) Metafory w naszym życiu. Warszawa.
- Lewicki, A.M. – Pajdzińska, A. (2001) Frazeologia In: Współczesny język polski. Lublin, 315-335.

- Maćkiewicz, J. (1999) Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości. In: Bartmiński, J. (ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 193-207.
- Margalits E. (1995) *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.
- Mazurek, A. Pióro z ognia. <http://www.akcentpismo.pl/pliki/nr3.07/mazurek.html> [2013.03.27]
- O. Nagy G. (1966) *Magyar szólások és közmondások*. Budapest.
- Pajdzińska, A. (2006) *Studia frazeologiczne*. Łask.
- Pałczyńska, N. Dramat z ognia: symbolika barw w Irydionie. <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,8223>
- Połubińska-Gałęcka, E. (2000) Językowy obraz ziemi we współczesnej polszczyźnie // *Poradnik językowy*, zeszyt 10, Warszawa, 4-10.
- Skorupka, S. (1977) *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Skorupka, S. (1964) Z zagadnień frazeologii porównawczej. In: *Prace filologiczne T. XVIII*. Warszawa, 119-130.
- Szemerényi Á. (2009) *Szólások és közmondások*. Budapest.
- Szymaczak, M. (ed.) (1981) *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Waszakowa, K. (2009) Perspektywy badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej w świetle językoznawczych teorii kognitywnych. *LingVaria*. Rok IV (2009) nr 1 (7). 49-64.
- Wysoczański, W. (2006) *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*. Wrocław.

Oznaczenia i skróty:

[] dosłowne tłumaczenie

= ekwiwalent

‘ ’ znaczenie

por. = porównaj

v. = vagy = lub

vkít = valakit = kogoś

vmit = valamit = coś